ГРОМАДЯНСЬКА ОБІЗНАНІСТЬ

В УКРАЇНІ

МЕТОДОЛОГІЯ

Всеукраїнське опитування громадської думки на тему **«Громадянська обізнаність в Україні»** було проведено у липні–вересні 2016 року Київським міжнародним інститутом соціології у рамках проекту Програми розвитку ООН «Демократизація, права людини та розвиток громадянського суспільства». Загалом було опитано 2000 респондентів за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою. Також у серпні–вересні проведено 3 фокус-групи із населенням у Львові, Харкові й Дніпрі та 2 експертні фокус-групи із представниками громадського сектору в Києві та Херсоні.

Подібні дослідження паралельно проведені в Білорусі та Молдові. В основу методології дослідження покладено концепцію **«Громадянство XXI століття»**; опитувальник для Білорусі розроблено Pact Inc, для України та Молдови – ПРООН. Акцент у дослідженні був зроблений на тому, наскільки українці розуміють принципи взаємодії держави та громадянина, наскільки вони залучені до життя суспільства на місцевому та національному рівнях та яких знань у зв'язку із цим вони потребують. Крім того, запитання дослідження стосувалися розповсюдженості різних переконань та цінностей, які стосуються насамперед прав людини, демократичного управління та взаємодії між різними спільнотами всередині держави.

Основні результати дослідження подані **у 4 розділах** із такою тематикою: громадянські знання; громадянська поведінка; громадянські погляди й переконання; перспективи громадянської освіти.

1. ГРОМАДЯНСЬКІ ЗНАННЯ

У розділі, присвяченому громадянським знанням, українців запитували щодо основ функціонування держави: прав та обов'язків громадянина, формування державного та міського бюджетів, податків, основних положень конституції, порядку проведення масових заходів, функціонування виборних органів влади, міжнародних об'єднань, символіки та адміністративного устрою держави, медіаграмотності та цензури.

- Відповідно до Конституції України, громадянин має низку прав, які держава повинна йому забезпечувати, а також обов'язків перед державою, які він сам виконує. Серед прав, які **українці найчастіше згадують як свої права громадянина**, домінують соціально-економічні: право на працю (25%), на освіту (18%) та на медицину (13%). Під час фокус-групових обговорень такі результати було підтверджено, адже саме про ці права респонденти згадували як про такі, які порушуються. Часто українцям доводиться стикатися із безробіттям, звільненнями, корупцією у медицині та освіті. Позитивною тенденцією експерти із громадського сектору вважають те, що 20% українців також згадали свободу слова як одне зі своїх громадянських прав. Пояснити це можна нещодавніми суспільними зрушеннями у країні, які досить гостро поставили у публічному просторі питання боротьби із цензурою і свободи слова. Поруч із такими втішними тенденціями варто звернути увагу й на той факт, що 35% українців не знають своїх громадянських прав. Також додаткових роз'яснень вимагає питання розрізнення прав людини і прав громадянина, адже дуже мало учасників фокус-груп змогли пояснити цю різницю.

- Щодо **обов'язків громадян перед державою**, то значно більше українців — 39% — не змогли відповісти на це запитання, частково через те, що вимог до держави у них більше, ніж до себе. Серед названих обов'язків топ-3 виглядає так: дотримуватися законів та правопорядку (32%), сплачувати податки (21%) та служити в армії (15%). Важливість сплати податків респонденти обґрунтовували роллю податків як основи функціонування держави та необхідністю боротьби із тіньовою економікою.

- З цього можна зробити висновок, що питання базових прав та обов'язків у сфері громадянської освіти має чітко артикулюватися. Інші **громадянські знання українців також не сягають належного рівня**. Наприклад, 40% опитаних переконані, що джерелом влади в Україні є Президент України, хоча, згідно зі статтею 5 Конституції України, джерелом влади є народ (так вважає тільки 41% громадян). Лише 14% та 11% українців відповідно змогли назвати прізвище депутата, якого було обрано до Верховної Ради та міської ради за їхнім округом. Причиною низької обізнаності населення про особистості та роботу представників законодавчої та представницької влади є неналагоджена система зворотного зв'язку між депутатами та виборцями, нехтування депутатами своїми обов'язками щодо інформування громади про свою діяльність, недостатнє висвітлення роботи депутатів у ЗМІ та непрацююча система відкликання депутата виборцями. В Україні це нормальне явище — орієнтуватися на виборах не на особистість, а на партійний бренд, попри те, що партійна система далека від демократичної моделі, викликає багато зауважень у громадян України та потребує реформування. Для того щоб змінити ситуацію, варто персоналізувати відповідальність громадянина, який віддає свій голос за певного представника, чітко пояснюючи виборцям, що вони фактично делегують свій голос обранцю, реалізовуючи при цьому своє основне право голосу через принцип представницької демократії.

- Суперечливими є й **знання українців у сфері державних фінансів.** 46% українців знають, що державний бюджет приймає Верховна Рада. Значно більше (66%) обізнані, що місцевий бюджет приймає міська рада. Ці показники є порівняно високими. Але тільки 27% опитаних сказали, що повністю чи скоріше орієнтуються у тому, як формується та витрачається державний бюджет. Крім того, самооцінка знань щодо ставок податків теж виявилася доволі низькою — тільки третина українців знають, яка частка від доходів сплачується громадянами державі у вигляді податків. А на практиці обізнаних виявилося навіть менше — тільки кожен четвертий знає, що ставка оподаткування для фізичних осіб становить 18%.

Діаграма 1. ***Наскільки добре Ви обізнані про те, яким чином складається і витрачається державний бюджет?*** *(% від усіх опитаних), N=1998*

- Такий низький рівень знань щодо державних фінансів можна пояснити тим, що тільки невелика кількість людей сплачує податки самостійно. В основному за найнятих працівників це робить бухгалтерія підприємств чи установ; чимало самозайнятих громадян не сплачують податки взагалі. Таким чином, у громадян немає особистої відповідальності за сплату податків, і вони не цікавляться тим, яку частку ці податкові надходження становлять у державному бюджеті країни та які статті видатків покривають. Програми громадянської освіти мають включати також питання фінансової грамотності, причому акцент має робитися на тому, що місцевий та державний бюджети формується із податків, які сплачують громадяни. Важливо показувати механізми — куди і на що йдуть гроші особливо із місцевих бюджетів, разом із тим наголошуючи, що працівники державної сфери є не власниками бюджетних коштів, а їх розпорядниками, а бюджетні кошти — це насправді кошти громади, яка їх сплачує. І, відповідно, громадяни, які чесно сплачують податки, мають право на якісні послуги з боку держави та право на здійснення контролю за використанням бюджетних коштів.

- **Обізнаність громадян у питаннях взаємодії України та ЄС** і їх взаємних зобов'язань також є відносно низькою. 50% переконані, що підписання Угоди про асоціацію України з ЄС дасть громадянам змогу здійснювати безвізові поїздки до країни ЄС, а 28% вважають, що підписання Угоди передбачає заборону будь-якої торгівлі з Росією, хоча ці твердження є хибними. Позитивною тенденцією можна вважати те, що 61% знає, що за умовами Угоди місцевим виробникам потрібно переходити на стандарти ЄС.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ПОВЕДІНКА

У розділі, присвяченому громадянській поведінці, українцям ставилися запитання щодо їх залученості до життя місцевої громади, готовності до участі у заходах різного формату, які захищали б їхні особисті права, права інших груп населення, та до розв'язання різних соціальних проблем. Слід відзначити, що українці виявляють **високий рівень декларативної громадянської активності**. Наприклад, 66% українців готові боротися із будівництвом шкідливого промислового підприємства біля власного будинку різними способами. 52% готові взяти участь в акції протесту, а 11% готові самі організовувати таку акцію. 23% зізналися, що не брали б участі у такій акції через брак часу, зацікавленості та страх мати проблеми з державою.

Діаграма 2. ***Уявіть, що недалеко від Вашого будинку планується будівництво шкідливого промислового підприємства. Надійшла пропозиція провести мирну акцію протесту, спрямовану проти такого будівництва. Як Ви вчините?*** *(% від усіх опитаних), N=1998 (можна обрати кілька варіантів)*

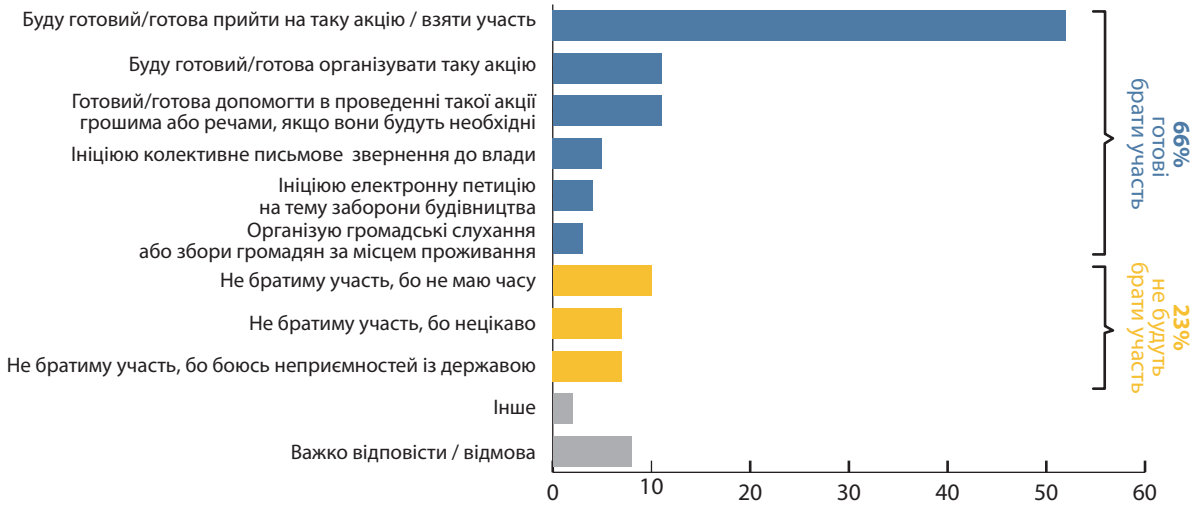

- Прибирати прибудинкову територію готові ще більше українців — 72%. Найсуттєвіші проблеми, які теоретично можуть вивести українців на вулицю, — це підвищення цін, тарифів на комунальні послуги, зниження доходів, захист прав людини та екологічні проблеми. Щодо **реальної, а не декларативної громадянської активності**, то трохи більш ніж половина українців повідомили, що вони займаються прибиранням території біля будинку, організовують спільні заходи із сусідами, відвідують збори мешканців або беруть участь у зборі підписів. За результатами інших досліджень, які проводили компанії GFK та Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва,

у 2014 році 15% українців займалися волонтерською діяльністю, а у 2015 році — 13%. Такий відносно високий рівень декларативної та реальної громадянської активності в Україні можна пояснити тим, що громадяни звикли багато речей робити своїми силами, не покладаючись на державу, після подій на Майдані та початку збройного конфлікту на Сході. Крім того, понад половина українців (58%) переконана, що об'єднання людей у громадські організації є ефективною формою захисту своїх прав та відстоювання інтересів. Щодо політичних партій таку думку мають лише 38% опитаних.

- Попри такий високий рівень громадянської активності, під час фокус-групових обговорень було виявлене підозріле й **недовірливе ставлення до діяльності громадських ініціатив та організацій** і прозвучали думки про те, що громадські організації часто прикривають політичні проекти та є проплаченими або можуть займатися удаваною благодійністю, «грантоїдством». До волонтерів загалом ставлення є набагато кращим, попри те, що вони теж можуть бути представниками громадських організацій. Також українці схильні применшувати або приховувати свою готовність щось робити у громадському секторі — тільки 27% готові назвати себе суспільно активними людьми.

- Важливим аспектом залученості громадян до суспільного життя є те, як вони **оцінюють свій ступінь впливу на події, що відбуваються у країні** (на вищому рівні) та у їхньому населеному пункті (на місцевому рівні). Майже 2/3 українців визнали, що ніяк не можуть вплинути на те, що відбувається у країні, а половина не здатна впливати на ситуацію в своєму населеному пункті. Найдієвішими способами впливу на органи влади та взаємодії з ними українці вважають загальнонаціональні та місцеві вибори (40% та 43% відповідно), а також мітинги та протести (18%). Натомість самі беруть участь у виборах майже 60% опитаних, а у мітингах та протестах — тільки 6%.Попри високий рівень декларативної готовності, рівень громадського залучення українців можна і треба підвищувати. Для цього варто використовувати позитивну конотацію слова «волонтер» та сприяти формуванню гарного ставлення до громадянської активності через позитивні приклади і досвід, візуалізуючи їх («роби як я»). Іншим важливим мотиваційним чинником може виступати громадянська освіта у будь-якій формі (лекції, семінари, тренінги), яка не лише дає знання, а й стимулює залучення і дає можливість познайомитися з різними людьми.

- У глобальному контексті переважна більшість громадян України — **75% — цікавиться подіями та новинами у світі в цілому**. Серед усіх подій, що відбуваються у світі, для українців найважливішими, звісно, є збройний конфлікт в Україні (91%) та анексія Криму (72%). Тільки приблизно для 20% українців важливими є війна в Сирії та міграційна криза у Європі, для 12% – можливий вихід Великобританії із ЄС.

- Майже кожен третій громадянин (30%) знає як мінімум одну іноземну мову і може нею спілкуватися. Тільки 26% українців їздять за кордон, половина з них виїжджає рідше ніж раз на рік. Найбільш розповсюджені причини виїзду — це відпочинок або відвідування родичів. Лише 12% українців брали участь в акціях чи заходах, які мають міжнародне значення. Це означає, що на сьогодні Україна все ж таки більшою мірою перебуває у локальному, а не глобальному контексті.

- 25% громадян хотіли б емігрувати з України, в основному для покращення матеріального становища, забезпечення соціальних гарантій та доступу до якісної медицини.

3. ГРОМАДЯНСЬКІ ПОГЛЯДИ ТА ПЕРЕКОНАННЯ

У розділі, присвяченому громадянським поглядам та переконанням, учасникам опитування ставилися запитання щодо цінностей, важливих особисто для них та для усіх українців загалом, бажаних якостей та характеристик хорошого громадянина держави, упереджень стосовно різних соціальних груп, сприйняття та визнання їхніх рівних прав з іншими, готовності підтримувати їх у боротьбі за свої права, ставлення до різних економічних та внутрішньополітичних принципів.

- **Найважливішими цінностями для громадян України особисто** є: повага до життя (48%), права людини (42%), соціальна справедливість (36%), законослухняність (34%) та особиста свобода (31%). Також під час фокус-групових обговорень неодноразово звучала думка, що для українців великою цінністю є сім'я.

- **Хорошим громадянином своєї держави** українці вважають людину, яка добре знає свої обов'язки і права (87%), є законослухняною (85%), завжди сплачує податки (84%) та голосує на виборах (74%). Тільки для 52% опитаних важливо, щоб хороший громадянин брав активну участь у громадській діяльності.

Діаграма 3. ***Характеристики «хорошого» громадянина. Оцінка за ступенем важливості*** *(% від усіх опитаних), N=2000*

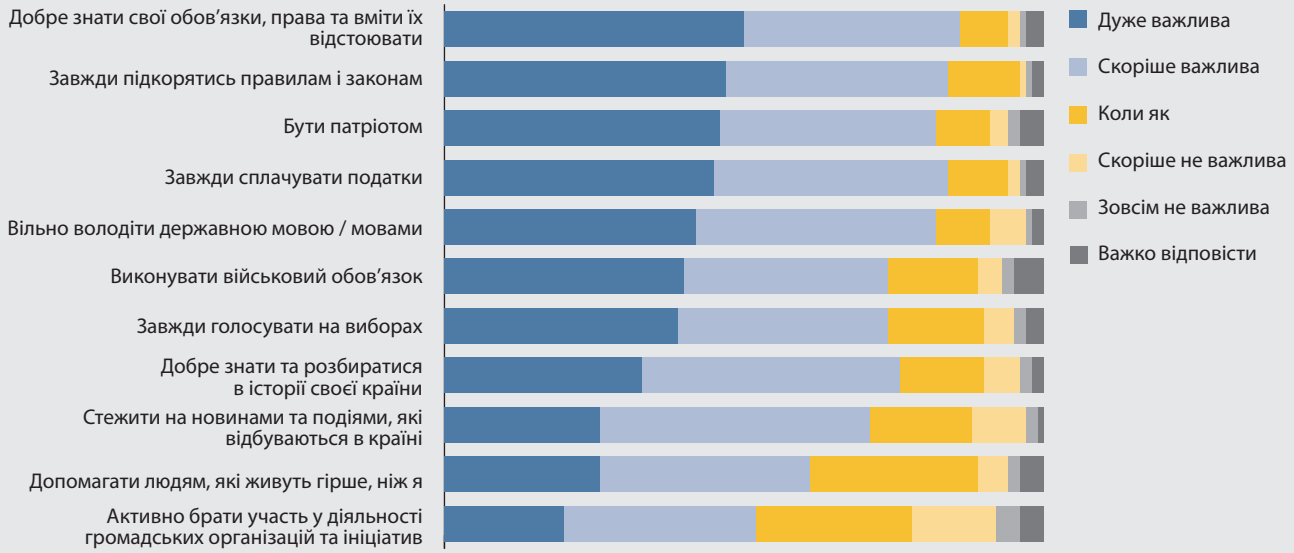

- Здатність приймати людей, які чимось відрізняються від тебе, — необхідна характеристика громадянина демократичного суспільства, в якому дотримуються принципу рівності прав усіх людей, незалежно від їх походження, віросповідання, сексуальної орієнтації й інших особливостей. Але результати дослідження показують, що українці мають сильні упередження щодо інших людей. Понад половина населення (55%) вважає неприпустимим для себе проживання по сусідству із представниками ЛГБТ-спільноти та колишніми ув'язненими, 22% — із іммігрантами, 16% — із представниками іншої раси чи національності.

Діаграма 4. ***Наскільки прийнятним особисто для себе Ви вважаєте проживання по сусідству з представниками наступних груп населення?*** *(% від усіх опитаних), N=2000*

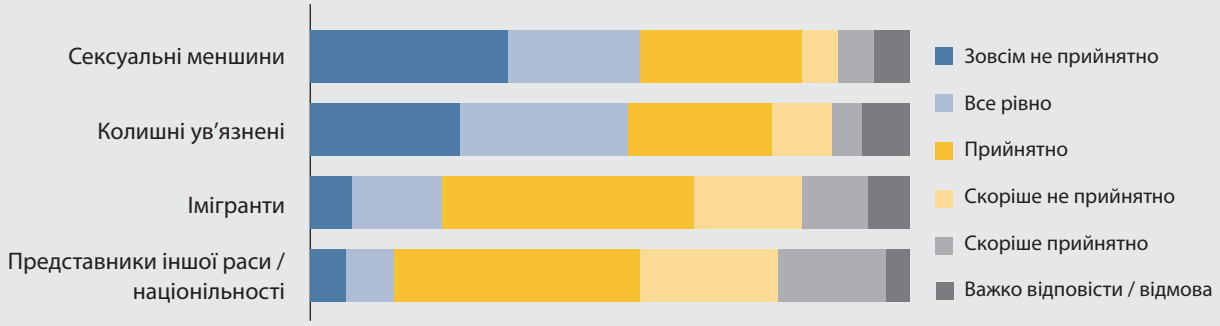

- Більш ніж половина жителів України не погоджується з тим, що економічне зростання має бути пріоритетним, навіть якщо це негативно впливає на стан навколишнього середовища. З тим, що вільна конкуренція — це найкраща гарантія економічного процвітання, погоджуються 70% українців, а з тим, що державне регулювання окремих напрямів в економіці забезпечить економічне процвітання, — 56% українців. Понад половина громадян (60%) погоджується, що для забезпечення правопорядку й безпеки треба розширити повноваження правоохоронних органів і посилити покарання за незаконне володіння зброєю, а 58% при цьому не погоджуються, що для цього треба забезпечити громадянам можливість захищати своє життя, здоров'я та майно із застосуванням зброї.

- В українців спостерігається доволі невисока узгодженість поглядів: значна частина респондентів схильна підтримувати позиції, які суперечать одна одній. Наприклад, більш ніж половина опитаних, які обрали у переліку важливих цінностей толерантність, вважають неприпустимим для себе проживання по сусідству із представниками ЛГБТ-спільноти, а люди, які обрали права людини, демократичність чи свободу, часто не висловлюють підтримки свободі слова або публічним акціям на захист прав національних меншин. Це є виявом несформованої системи поглядів, браком освіти, закритістю країни, з чим, зокрема, й можуть працювати спеціалісти із громадянської освіти.

4. ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

У розділі, який стосувався формальної та неформальної громадянської освіти, українцям ставилися запитання про випадки порушення їхніх прав, потреби у громадянських знаннях та навичках, бажані способи отримання таких знань та навичок, досвід участі у проектах або заходах неформальної освіти.

- Українці вважають, що **у країні систематично порушуються права людини у таких сферах**: медицина (51%), правоохоронні органи (50%), суди (49%), торгівля (44%), трудові відносини (32%) та освіта (30%). Конкретні права респондентів, із їх власного досвіду, порушувалися переважно у медицині та торгівлі. Тільки 27% українців ніколи не стикалися із порушенням своїх прав. У зв'язку із цим переважна більшість опитаних (90%) переконана, що навчання з питань громадянських знань є дуже важливим в Україні.

- **Найбільш бажаними темами для населення** є права людини (29%), іноземні мови (14%), бізнес та підприємництво (11%). Щодо навичок, українці найбільше хотіли б розвинути вміння захищати свої права та інтереси (30%), критичне мислення, навички організації власної справи та розв'язання конфліктів (по 9% зацікавлених відповідно). Станом на вересень 2016 року людей, які вже мають досвід навчання з питань громадянських прав або навичок, 27%, починати або продовжувати таке навчання має бажання майже половина українців — 47%.

- Це люди, які в середньому є більш молодими, мають вищий рівень освіти та перебувають у кращому фінансовому становищі. Серед зацікавлених — 43% чоловіків та 57% жінок, 71% жителів міст та 29% жителів сіл. 30% належать до вікової групи, молодшої за 30 років, 33% — до групи від 30 до 44 років, 25% — 45-59 років, а 13% — старші за 60 років. 39% серед тих, хто хоче вчитися, мають вищу або незакінчену вищу освіту, а 29% — середню спеціальну.

- На думку експертів із громадського сектору, базовий рівень **громадянської освіти** має даватися дітям у школі із залученням представників громадських організацій, але й у людей старшого віку має бути доступ до такого навчання через систему неформальної освіти. Програми мають бути диференційованими залежно від інформаційних потреб і графіку життя певної вікової чи професійної категорії.

Діаграма 5. ***Чи навчались Ви будь-коли громадянським правам та/або навичкам (відвідували тематичні лекції, освітні програми і т.п.), можливо, читали коли-небудь спеціалізовану цивільно-правову літературу?*** *(% від усіх опитаних), N=1994*